

Ілля ШУТАК,

*професор кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького,
доктор юридичних наук*

Ігор ОНИЦУК,

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького,
кандидат юридичних наук*

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА КОНСТРУЮВАННЯ НОРМИ ПРАВА

Ключові слова: юридична техніка; правове регулювання; система права; норма права; юридична конструкція.

Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи і створення в її процесі різних юридичних документів. У сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на вирішення практичних завдань. Застосовують її адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управлінці для письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків.

Право – це атрибут будь-якої держави. Більше того, діяльність юристів у всіх країнах дуже подібна. Це зумовлено тим, що усі прагнуть діяти ефективно в процесі її здійснення. Навички та способи виконання юридичної роботи, які себе виправдали, найчастіше закріплюються в нормах права.

Із розвитком писемності, поряд зі звичаєвим правом, у країнах континентальної Європи виникли й норми права. До них належали встановлені актами короля, князя, їх чиновників юридичні норми, які іменували законами (законодавче право) – у Франції, Іспанії, Австрії, Німеччині (романо-германський тип правових систем).

Різні аспекти юридичної техніки вивчали українські спеціалісти, зокрема К. Волинка, Б. Даневич, О. Дзюбенко, В. Копейчиков,

Л. Луць, О. Мурашин, Л. Пригара, П. Рабінович, В. Риндюк, О. Скакун та інші, а також зарубіжні дослідники В. Баранов, Р. Бержерон, М. Давидова, Ю. Тихомиров, Д. Чухвічев та інші.

Мета цієї статті полягає у розкритті питання конструкції норми права в процесі формування та реалізації права.

Питання про конструкцію норми права є питанням про її структуру. Структура – це категорія системного підходу і під нею розуміються доцільні зв'язки між елементами в системі. Поряд зі структурою в будь-якій системі наявний і склад, тобто сукупність необхідних і достатніх елементів, які пов'язує між собою структура. Отже, щоб розкрити будову якогонебудь цілісного об'єкта (системи), про нього слід говорити і як про структуру (спосіб зв'язку елементів в об'єкті), і як про склад – власне елементи. Хоча традиційно в юридичній літературі питання щодо конструкції норми права ставиться саме як про її «структуру».

У сучасній юридичній літературі під нормою права розуміють загальнообов'язкове формально визначене правило соціально значущої поведінки, встановлене або санкціоноване державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав та обов'язків їх учасників і забезпечене можливістю застосування державного примусу [1, 114].

За визначенням Р. Ромашова, норма права – це правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується компетентними суб'єктами, має загальнозначущий, загальнообов'язковий, формально визначений та представницько-зобов'язальний характер, є специфічною мікросистемою, гарантується (охороняється) державою, врегульовує найважливіші суспільні відносини. Норма права – це первинний елемент права, за допомогою якого відображається і закріплюється найпростіше правило юридично значущої поведінки [2, 89].

Однак не всі нормативні установки природного права є юридичними нормами. Водночас багато юридичних норм (організаційні, організаційно-технічні, деякі процедурні) взагалі не пов'язані або мало пов'язані з природним правом. Володіючи всіма якостями соціальних норм, норми права мають специфічні ознаки, зумовлені їх нерозривним зв'язком із державою. Поєднуючи властивості соціального та державного впливу на поведінку людей, маючи особливу форму вираження і охорони від порушень, вони набувають виняткових регулюючих можливостей [3, 370].

Зокрема, норми права мають такі зазначені нижче особливості.

1. Відображають найбільш важливі суспільні відносини, які мають цінність для суспільства, особистості або соціальної групи. Предметом розумової обробки і подальшого законодавчого закріплення стають передусім суспільні відносини, що визначаються ідеями справедливості та свободи.

2. Виявляють собою модель регульованих суспільних відносин. Норми права моделюють не тільки правила поведінки, а й стан суспільних відносин, їх особливості, об'єктний і суб'єктний склади. Закріплені в нормативно-правовому акті норми права як моделі суспільних відносин дають досить цілісне уявлення про соціальну дійсність, опосередковану правом [3, 371].

3. Відображають і закріплюють типовість соціальних процесів, явищ, зв'язків як наслідок їх повторюваності. Типовість належить, як правило, до існуючих відносин, однак може стосуватися і нових соціальних зв'язків, повторюваність яких у майбутньому передбачається, якщо не з достовірністю, то з великим ступенем ймовірності.

У силу типізації правове поняття отримує свої істотні ознаки, а правило поведінки, не втрачаючи зв'язку з соціальними відносинами, –

здатність охоплювати своїм регулюючим впливом невизначену кількість.

4. Загальнообов'язковий характер. Ця властивість норми права означає неухильне її дотримання і виконання, передбачає обов'язкову реакцію на поведінку людини з боку суспільства, держави, соціальної групи.

Засоби забезпечення обов'язковості приписів у такому випадку виходять від інших осіб, соціальних груп та організацій. При цьому одним соціальним нормам вони властиві більшою мірою, іншим – меншою. Норми права, як і релігійні, відносять до тих норм, вимоги яких суворо регламентовані, а їх виконання залежить насамперед від сили зовнішнього впливу [3, 372].

Не завжди у словесному формулюванні окремої статті можна віднайти всі три відомі нам елементи відповідної норми права. Але й тоді, коли норма права і стаття нормативного акта збігаються, структурні елементи норми потрібно виявити логічним шляхом. Невзяття до уваги цієї обставини призводить до тверджень про двохелементну структуру деяких норм права, в яких нібито відсутній один із елементів, але насправді це не так. Кожна норма (регулятивна або охоронна) має всі три елементи. Якщо прямо виявити їх складно, завжди можна дійти до цього логічним шляхом [1, 118].

Конструкція норми права – це структура, яка виражає взаємозв'язок її складових елементів. Особливості, зміст і призначення більшої частини норм права тісно пов'язані з їхньою структурою. Будь-яка така норма встановлює для учасників суспільних відносин взаємні права й обов'язки, передбачає фактичні обставини, за яких ці права й обов'язки вступають у дію, попереджає про наслідки порушення тієї чи іншої норми. Змісту норми права відповідає властива тільки їй структура – внутрішня будова, що характеризується єдністю і взаємозв'язком трьох її складових елементів – гіпотези, диспозиції і санкції [1, 115].

Питання про структуру норм-правил поведінки давно привертало увагу правознавців. Так, англійський юрист Г. Блекстоун більше двох століть тому виділяв у складі закону чотири частини: оголошуючу, покаральну, сприяючу і наказову [3, 381].

Враховуючи «спеціалізацію» норм права на регулювання окремих видів суспільних відносин, багато авторів виділяють у складі норми права два елементи: в регулятивних нормах – гіпотезу і диспозицію, в охоронних – гіпотезу (або диспо-

зицію) та санкцію. У словесному вираженні найчастіше так і буває.

Не вдаючись до суті численних суперечок з цього питання, слід лише зазначити, що тричленна будова норми права – це її логіко-юридична структура. Відтворюється вона логічним шляхом і являє собою формулу: «Якщо ... то, в іншому випадку...».

Для відтворення логіко-юридичної структури, крім вимог і правил логіки, необхідні ґрунтовні знання законодавства та юридичної техніки.

За традицією в нормі права виділяють три елементи: гіпотезу, диспозицію і санкцію. Таку логіко-юридичну структуру мають норми права, які встановлюють певний шаблон поведінки в окремій ситуації, тобто є правилами поведінки.

Гіпотезою називають ту частину норми, що вказує на умови вступу норми в дію (дає опис юридичних фактів). Диспозиція – це та частина норми, яка вказує на зміст самого правила поведінки, тобто на юридичні права й обов'язки, що виникають у суб'єктів. Санкція – частина норми, яка вказує на заходи правового примусу за порушення диспозиції. Словесна схема такого підходу виглядає таким чином: «якщо ..., то ..., а в іншому випадку...».

Проста гіпотеза припускає якусь одну умову, через яку реалізується юридична норма. Якщо гіпотеза пов'язує дію норми з наявністю двох чи більше умов, вона називається складною. Різновидом складної гіпотези є альтернативна гіпотеза. Її подібність до інших складних гіпотез полягає в тому, що вона також передбачає дві чи більше умови здійснення норми права. Але для вступу норми права в дію досить однієї з наведених у ній фактичних обставин [1, 116].

За формою вираження гіпотези поділяються на абстрактні й казуальні (від слова «казус» – випадок). Абстрактна гіпотеза, вказуючи на умови дії норми, акцентує увагу на їх загальних, родових ознаках. Казуальна гіпотеза пов'язує реалізацію норми права з окремими, чітко визначеними певними випадками, які складно або неможливо відобразити за допомогою абстрактної гіпотези.

Альтернативною називають гіпотезу, що ставить дію норми права в залежність від однієї з декількох перерахованих у законі обставин.

Диспозиція – частина норми права, що містить правило поведінки, якого повинні дотримуватися учасники правових відносин. Диспозиція – це серцевина, стрижень норми права, модель правомірної поведінки.

Залежно від того, як викладається правило поведінки, розрізняють такі види диспозиції:

а) проста диспозиція (називає варіант поведінки, але не розкриває, не роз'яснює його);

б) описова диспозиція (описує всі істотні ознаки поведінки);

в) відсылна диспозиція (не викладає правило поведінки, а відсилає для ознайомлення з ним до іншої норми закону).

Диспозиції, що уповноважують, надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій, визначають той чи інший варіант можливого, дозволеного поведіння. Такі диспозиції містять слова: «вправі», «має право», «може».

Диспозиції, що зобов'язують, покладають на суб'єктів обов'язок здійснення визначених у нормі позитивних дій, наказують здійснити той чи інший варіант належної поведінки. Ці диспозиції містять слова «зобов'язаний», «повинен», «підлягає».

Диспозиції, що забороняють, містять заборону здійснення визначених у нормі протиправних дій (чи бездіяльності). Ця диспозиція містить вимогу утримуватися від певного варіанта негативної поведінки, що законом визнається правопорушенням. Як правило, ці диспозиції містять слова «забороняється», «не вправі», «не може», «не допускається» [1, 116].

За способом викладення диспозиція може бути прямою (прямо вказує на права й обов'язки), без відсилання до інших статей, альтернативною і бланкетною.

Альтернативна диспозиція дає можливість учасникам правових відносин варіювати свою поведінку в межах, встановлених нормою.

Бланкетна диспозиція містить правила поведінки в найзагальнішій формі, відсилаючи суб'єкта реалізації до інших норм права закону, інструкцій, правил, технічних норм тощо. Наприклад, п. 6 ст. 32 Цивільного кодексу України передбачає, що порядок обмеження цивільної дієздатності неповнолітньої особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України [4, 33].

У разі порушення диспозиції норми права в дію вступає передбачена даною нормою санкція.

Санкція – частина норми права, яка вказує на несприятливі наслідки, що виникають у результаті порушення диспозиції норми права. Таке визначення санкції дає зазвичай юридична наука. Філософи, а найчастіше соціологи, під санкцією розуміють не тільки негативні (осуд, покарання), а й позитивні (схвалення, захоплення) наслідки за соціально значущу поведінку людини.

У цій роботі поняття санкції трактується з правових позицій.

Залежно від характеру несприятливих для порушника наслідків санкція може передбачати:

а) заходи відповідальності (позбавлення волі, штраф, догану, стягнення матеріальної шкоди); санкції цього виду називаються штрафними або каральними;

б) заходи запобіжного впливу (арешт майна, затримання підозрюваного в скоєнні злочину, скасування акта державного органу, примусове лікування, знесення самовільно зведених будівель тощо);

в) заходи захисту (поновлення на колишній роботі робочих і службовців, раніше незаконно звільнених; стягнення аліментів тощо); призначення зазначених заходів – усунення заподіяної людині шкоди і відновлення її порушених прав (ці заходи, на відміну від заходів відповідальності, передбачають виконання правопорушником не виконаних раніше зобов'язань);

г) несприятливі наслідки, що виникають у результаті поведінки самого суб'єкта (втрата хворим допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок порушення лікарняного режиму або неявка без поважних причин на лікарський огляд тощо).

Санкції норм права доцільно класифікувати за обсягом і розміром несприятливих для правопорушника наслідків, виділивши три групи.

1. Абсолютно-визначені санкції, де точно вказано розмір несприятливих наслідків (звільнення працівника від виконання своїх обов'язків, звільнення, точно визначений розмір штрафу тощо).

2. Відносно-визначені санкції, де межі несприятливих наслідків вказані від мінімальної до максимальної або тільки до максимальної. Переважно санкції кримінально-правових норм формулюються так: «карається позбавленням волі на строк від ... до ... років» або «карається позбавленням волі строком до ... років».

3. Альтернативні санкції, де названі та перераховані через сполучно-розділові знаки «або» кілька видів несприятливих наслідків, з яких правозастосовувач вибирає тільки один – найбільш доцільний для даного випадку.

Тричленна логічна структура норми права має винятково важливе значення для правотворчої і правозастосовної діяльності, оскільки дає можливість створювати життєздатну, перевірену практикою, ефективну систему державно-правового впливу на поведінку людини.

Трьохелементний склад норми права забезпечує чітке визначення варіанта необхідної поведінки, спонукальних засобів, що забезпечують реалізацію правового припису. Відсутність будь-якого структурного елементу норми права свідчить про її дефект, призводить до «збоїв» у правовому регулюванні: норма або втрачає зв'язок з конкретними життєвими обставинами (стає безпредметною), або не пропонує варіанти поведінки, або втрачає свої спонукальні властивості.

Норма права включає гіпотезу, диспозицію і санкцію, може по-різному викладатися у статтях закону чи іншого нормативно-правового акта. Наявні три варіанти такого викладу.

1. Норма права і стаття закону збігаються, тобто в одній статті нормативно-правового акта повністю викладено норму в складі всіх трьох її елементів.

2. Декілька норм включено до однієї статті закону.

3. Одна норма міститься у декількох статтях. Класичну модель норми права можна умовно зобразити за допомогою такої схеми: «якщо – то – а у разі» або «якщо – то – а інакше».

Наприклад, розглянемо пункти 3, 4 ст. 816 ЦК України: «якщо наймачами житла є кілька осіб (гіпотеза), їхні обов'язки за договором найму житла є солідарними (диспозиція)..., а у разі спору – встановлюється за рішенням суду (санкція)»; статті 659–660 ЦК України: «якщо продавець оформляє договір купівлі-продажу (гіпотеза), то він зобов'язаний при оформленні договору попередити покупця про всі права третіх осіб на товар, що продається (права наймача, право застави, право довічного користування тощо) (диспозиція), у разі невиконання до нього застосовуватимуться засоби впливу, спрямовані на захист прав покупця (санкція)» [4, 456].

На відміну від класичної норми (логічної), що має трьохелементну структуру, частіше використовується норма-розпорядження, що складається з двох елементів. Елементи норми-розпорядження розташовуються за схемою «якщо – то».

Норма-розпорядження – це цілісне, логічно і граматично сформоване імперативне судження загального характеру, формально закріплене в тексті нормативно-правового акта. Норма-розпорядження, як правило, відповідає структурній первинній частині тексту нормативно-правового акта (статті, пункту, абзацу статті тощо). Можлива і наявність декількох нормативних розпоряджень в окремих частинах або абза-

цах. Розривання норми-розпорядження на частини між статтями, пунктами статті не допускається. Наприклад, ст. 10 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» є нормою-розпорядженням: «Якщо громадянин у зв'язку з незаконним засудженням був позбавлений військових або інших звань, а також державних нагород, йому відновляються звання і повертаються нагороди» [5, 288].

Право на існування мають ще й інші підходи до будови норми права. Адже для того, щоб виникли (змінювалися, припинилися) правовідносини, достатньо двох елементів:

а) вказівки на певні юридично значущі обставини;

б) вказівки на ті правові наслідки, які ці обставини викликають.

Отже, з одного боку, якщо завдання аналізу тексту нормативно-правового акта обмежується з'ясуванням правових наслідків, які викликають певні юридичні факти, досить двохелементної конструкції норми права за схемою: «якщо ..., то...».

З другого боку, якщо уважно розглянути триланкову конструкцію норми, то можна помітити, що в ній відсутній ще один елемент – вказівка на умови дії санкції. Адже правовідносини виникають як на основі диспозиції (позитивні, регулятивні правовідносини), так і на основі санкції (охоронні, захисні правовідносини). А для того, щоб правовідносини виникли, необхідно мінімум два елементи. Тому юридично цілісна правова норма складається не з трьох, а чотирьох елементів, а точніше – з двох двохелементних нормативно-правових приписів за схемою: «якщо ..., то ..., а якщо ..., то...».

Перше розпорядження в цій схемі має регулятивний (позитивний) характер, а друге – охоронний (захисний). Таким чином, якщо потрібно простежити логіко-юридичні зв'язки на рівні норми, тобто знайти не тільки регулятивну норму, а й юридичний припис, що її забезпечує, необхідно використовувати конструкцію взаємозв'язку двох двохелементних норм.

Ідеться не про те, що двох-, трьох-, чотирьохелементна конструкції протиставляються одна одній і правильною є якась одна. Право на існування мають всі підходи до будови норми права, і їх потрібно розглядати як «набір» моделей, свого роду інструментів для аналізу тексту нормативно-правового акта, кожен із яких покли-

каний вирішувати свої, тільки йому властиві завдання цього аналізу.

Доцільно звернути увагу ще на один момент, який викликає масштабні дискусії при реалізації загальнотеоретичних конструкцій норми права в галузевих юридичних науках, наприклад у теорії кримінального права. Цей момент пов'язаний із термінологічним позначенням елементів норми права і, природно, з їх змістом. Справа в тім, що терміни «гіпотеза», «диспозиція» і «санкція» не придатні для найменування частин двохелементної норми, бо розраховані на логіку взаємозв'язків елементів триланкової конструкції. Якщо термін «гіпотеза» має відносно стійке смислове навантаження і може бути використаний на позначення того елемента двохелементної норми, що вказує на умови її дії, то понятійний зміст «диспозиції» і «санкції» складається з ряду смислових фрагментів. Так, диспозиція – це:

а) «другий» (після гіпотези) елемент;

б) елемент, який вказує на позитивні правові наслідки, на позитивні права та обов'язки («саме правило поведінки»);

в) елемент, що потребує забезпечення санкцією.

А санкція – це:

а) «третій» елемент норми права;

б) елемент, змістом якого є негативні правові наслідки, заходи державного примусу;

в) елемент, спрямований на забезпечення нормальної дії диспозиції;

г) елемент вступає в дію у разі її порушення.

Таким чином, частини трьохелементної нормативної конструкції пов'язані, а зміст кожного з елементів неможливо встановити, зрозуміти поза зв'язком і співвідношенням з іншими елементами. Тому й безпідставно розглядати, наприклад, частини двохелементної кримінально-правової норми, заборони як «гіпотезу і диспозицію» або як «гіпотезу і санкцію». Так, якщо вказівку на міру відповідальності вважати диспозицією, то чому вона має негативний характер і де санкція, яка повинна забезпечувати реалізацію цієї диспозиції? Якщо ж це санкція, то чому одразу після гіпотези повинна вступати в дію санкція за відсутності як самої диспозиції, так і її порушення? Ще менш обґрунтовано вважати елементи норми-заборони диспозицією і санкцією, оскільки гіпотеза є обов'язковим компонентом норми права.

У двохелементній конструкції норми права слід шукати не гіпотезу, диспозицію чи санкцію, а елемент, що вказує на певні юридично значущі

обставини, і елемент, який вказує на ті правові наслідки, які спричиняють дані обставини.

Найцікавіше те, що через відсутність у триланковій конструкції елемента, що вказує на умову дії санкції, він, відповідно, не позначений ніяким терміном. У самостійних же охоронних нормах, викладених, наприклад, у статтях Кримінального кодексу України, цей елемент – умова дії кримінально-правової санкції. Таким чином, можна зробити висновок, що жодне з позначень елементів триланкової конструкції норми права для нього не підходить. Потрібно або говорити про умови дії санкції, або вводити якийсь новий термін [6, 40].

Враховуючи зазначене, доходимо таких висновків. Основними ознаками системи права є цілісність, єдність і взаємозв'язок юридичних норм, а не їх випадковий набір. Норми права, з яких утворюється система права, взаємно узгоджені та цілеспрямовані. Система права складається з неоднакових за змістом й обсягом

структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал за певною функціональною спрямованістю.

Норма права, будучи вихідною одиницею системи права, в свою чергу, також є системою, у якій можна віднайти свої елементи та свої зв'язки між елементами. Проблематика будови норми права належить, по суті, лише до тих норм, які безпосередньо регулюють поведінку, тобто до зобов'язальних норм. У юридичній літературі цей момент практично не враховується. Адже в системі права є й інші види норм. Наприклад, норми-дефініції, норми-принципи тощо.

Структура та конструкція будь-якої норми права утворює єдність складових її елементів. Однак характер цих елементів, їх кількість, розташування, спосіб зв'язку і призначення залежать від виду юридичних норм. Таким чином, необхідно розрізняти структуру юридичних вихідних (установчих, відправних) норм і норм-правил поведінки.

Список використаних джерел:

1. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. / Волинка К.Г. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
2. Ромашов Р.А. Теорія держави і права: навч. посіб. / Р.А. Ромашов, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша; за заг. ред. професора Р.А. Ромашова та старшого наукового співробітника Н.М. Пархоменко. – К.: КНТ, 2007. – 216 с.
3. Теория государства и права: учеб. / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 380 с.
4. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. Є.О. Харитонової, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – [2-е вид., перероб. та доп.]. – К.: Правова єдність, 2009. – 744 с.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скакун [пер. з рос.]. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
6. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В.Н. Протасов. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.

*Ілля ШУТАК,
Ігор ОНИЩУК*

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА КОНСТРУЮВАННЯ НОРМИ ПРАВА

Резюме

Розкрито питання структури норми права як логічної конструкції, що виражає взаємозв'язок її складових елементів у процесі формування та реалізації права.

*Ілья ШУТАК,
Ігор ОНИЩУК*

ЮРИДИЧЕСКАЯ ТЕХНИКА КОНСТРУИРОВАНИЯ НОРМЫ ПРАВА

Резюме

Раскрыты вопросы структуры нормы права как логической конструкции, которая выражает взаимосвязь ее элементов в процессе формирования и реализации права.

*Elias SHUTAK,
Ihor ONYSHCHUK*

LEGAL TECHNIQUE CONSTRUCTIONING OF LEGAL NORM

Summary

Solved questions of the legal norms structure as logic construction, which expresses the relationship of the components in the formulation and implementation of law.